

УДК 37.013.42-053.6-058.64

КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ СФОРМОВАНOSTІ СОЦІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ (СЖО)

Сосюра М.О., аспірант
кафедри соціальної педагогіки
Харківська державна академія культури

У статті розкрито зміст поняття «соціальна суб'єктність». Автором розглянуто проблему формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах. В статті теоретично обґрунтовано критерії, показники та рівні, що передбачають можливість вимірювання сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих обставинах, з використанням відповідних емпіричних методів і методик.

Ключові слова: соціальна суб'єктність, неповнолітні, які опинилися в складних життєвих обставинах, критерії, показники та рівні сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх.

В статье рассматривается понятие «социальная субъектность». Автором рассмотрена проблема формирования социальной субъектности несовершеннолетних, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах. В статье теоретически обоснованы критерии, показатели и уровни, предусматривающие возможность измерения сформированности социальной субъектности несовершеннолетних, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах, с использованием соответствующих эмпирических методов и методик.

Ключевые слова: социальная субъектность, несовершеннолетние, которые оказались в сложных жизненных обстоятельствах, критерии, показатели и уровни сформированности социальной субъектности несовершеннолетних.

Sosiura M.O. CRITERIA AND FORMATION INDICATORS OF SOCIAL SUBJECTIVITY OF JUVENILES WHO FIND THEMSELVES IN THE DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES (DLC)

The article deals with the concept of “social subjectivity”. The author considers the problem of social subjectivity formation of juveniles who find themselves in the difficult life circumstances. The article theoretically grounded the criteria and the performance levels that provide the opportunity to measure the social subjectivity formation of juveniles who find themselves in the difficult life circumstances, using appropriate empirical methods and techniques.

Key words: social subjectivity, juveniles who find themselves in difficult life circumstances, criteria, indicators and levels of juveniles social subjectivity.

Постановка проблеми. Рушійною силою для розбудови української демократичної держави на шляху інтеграції в європейський простір є підростаюче покоління, яке має бути соціально-активним, здатним здійснювати самостійний вибір і приймати адекватні рішення у різноманітних життєвих ситуаціях, тобто виступати дієвим суб'єктом своєї життєдіяльності. У зв'язку з цим проблема формування соціальної суб'єктності неповнолітніх набуває все більшої актуальності.

Проте люди, які опинилися в складних життєвих обставинах (далі – СЖО) у віці 14–18 років, виступають групою, що створює проблему для суспільства, оскільки у цьому віці здатні до усвідомлення проблем, що виникли, до встановлення і розуміння причин їх виникнення, проте не здатні самостійно їх вирішити через причини об'єктивного і суб'єктивного характеру. У зв'язку з цим саме неповнолітні, як правило, «кидають виклик» суспільству, не виконуючи

чи свої соціальні ролі, використовуючи асоціальну й протиправну поведінку, застосовуючи агресію та жорстокість, порушуючи норми та правила поведінки, практикуючи ризиковану поведінку (вживають алкоголь, психоактивні речовини, проводять вільний час у небезпечних місцях, мають нерозбірливі та незахищені статеві контакти тощо).

У зв'язку з тим, що неповнолітні діти неспроможні в повній мірі бути суб'єктами своєї життєдіяльності, пошук шляхів забезпечення формування соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в СЖО, є важливим завданням соціально-педагогічної науки і практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз теоретичних досліджень проблеми формування та розвитку соціальної суб'єктності особистості свідчить про те, що це питання знаходиться у полі зору вчених різних галузей. З психологічної точки зору її досліджують такі науковці, як А. Бондар, Ю. Журат, В. Зарицька, С. Кузікова,

І. Ожерельєва, І. Сиромятнікова, В. Циба. У соціологічному аспекті ця проблема висвітлюється у працях О. Злобіної, О. Піменової, Л. Сокурянської та інших. На соціальну суб'єктність як характеристику особистості під час навчання та виховання звертали увагу такі представники педагогічної науки, як Є. Бондаревська, Т. Гущина, І. Зверева, Т. Дорошенко, Н. Максимовська, Л. Мардахаєв, В. Нікітін, Ж. Петрочко, О. Рассказова, А. Рижанова, Г. Селевко та інші.

Водночас теоретичного обґрунтування потребує проблема визначення критеріїв, показників та рівнів вимірювання сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в СЖО.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у теоретичному обґрунтуванні критеріїв, показників та рівнів сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в СЖО, як критеріально-діагностичної бази для вимірювання результативності процесу формування цієї важливої особистісної характеристики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування у підростаючого покоління соціальної суб'єктності є важливим завданням сучасного суспільства, що приводить до активізації роботи соціальних інститутів, спрямованої на створення умов для розвитку соціальної активної особистості, яка здатна виступати творцем власного життя та готова брати участь у суспільно-корисній діяльності.

Проведений теоретико-методологічний аналіз соціологічних, психологічних, педагогічних, соціально-педагогічних наукових праць щодо визначення й характеристики «суб'єктності» як соціальної якості особистості дає змогу стверджувати, що суб'єктність є інтегративною характеристикою людини, яка виявляється в її ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, цілеспрямованій соціальній активності та соціальній відповідальності. При цьому суб'єктність має розглядатися як невід'ємна складова суспільних перетворень, в якій особистість виступає не споживачем, а самостійним, інноваційним джерелом соціальних змін, творцем нового й експертом інновацій. В основі цієї характеристики лежить індивідуалізація особистості та ставлення людини до себе як до діяча, який здатний здійснювати зміни в самому собі та у світі інших людей.

Визначено [6], що особистість, якій притаманна суб'єктність, є носієм певних характеристик: володіння необхідними знаннями, вміннями та навичками для самореалізації у суспільстві; зацікавленість

у результатах своєї діяльності та усвідомлення відповідальності за неї; мотиваційність, тобто вона має мотив діяльності та здатність до ініціації активності; активність – здатність особистості брати участь у життєдіяльності та реалізовувати власні здібності; саморегуляція – свідоме регулювання власної поведінки; здатність до самостійного вибору типу діяльності, цілей та засобів їх досягнення.

Відповідно до визначених характеристик суб'єктності та думок науковців, які досліджували критерії оцінювання результату соціально-виховного процесу залежно від предмета вивчення [1; 2; 4; 5; 7], можна визначити критерії, показники та рівні сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх, які опинилися в СЖО.

Слід зазначити, що критерій – це конкретна ознака, індикатор, на основі якого проводиться оцінка або класифікація чого-небудь, визначається значимість або незначимість в стані об'єкту. Таким чином, якщо критерії визначають об'єктивну спрямованість ефективності, то показник як компонент критерію визначає сутність якостей процесу та спрямований на реалізацію запланованого результату [3, с. 57].

О. Рассказова, досліджуючи проблему розвитку соціальності як комплексну характеристику індивіда, у якій поєднуються соціальні знання, вміння, навички, ціннісні й життєві орієнтації, соціальні емоції та яка отримує реалізацію і вдосконалення у поведінці особистості, визначила структуру соціальності як результат соціального виховання: соціальний досвід, ціннісні орієнтації, соціальні якості й емоції, суб'єктність та соціальна поведінка. Відповідно до визначеної структури автор виокремила критерії та показники оцінки соціальності учнів. Когнітивний критерій, що передбачає соціально-комунікативну компетентність, соціальні знання та успішність учнів у класному колективі; ціннісно-самооцінний критерій, показниками якого є соціальні цінності та етичні уявлення, адекватність саморозуміння особистості, переконання оточуючих, які вплинули на розвиток і становлення особистості дитини в процесі її соціалізації; емоційно-особистісний критерій, показниками якого є розвиток соціальних якостей, здібностей та соціальних емоцій; показниками практично-діяльсного критерію є соціальні вміння, соціальна поведінка та соціальна активність особистості у суспільстві [5, с. 17].

Т. Окушко, досліджуючи питання корекції девіантної поведінки підлітків, визначила, що критерієм когнітивного компоненту є морально-поведінкові орієнтири і знання, а показником – самооцінка та мораль-

на компетенція. Наступним компонентом є емоційно-ціннісний, автор визначила, що його критерієм є позитивна спрямованість підлітка, а показником – морально-ціннісне ставлення до норм, вчинків, поведінки та формування емоційної й комунікативної компетентностей. Критерієм поведінково-регулятивного компоненту є суб'єктивний контроль поведінки, а показником цього компоненту є володіння вміннями і навичками саморегуляції та здатність до самоконтролю та самокерування поведінкою. Дослідник вважає, що всі вищеперераховані компоненти «є основою для подолання девіантної поведінки через забезпечення впливу на розвиток морально-правової самосвідомості, підвищення рівня вихованості і загальної культури підлітків» [4, с. 8–9]. Таким чином, моральна позиція особистості є фактично реалізованою формою суб'єктивної сутності, у якій виявляються інтереси, мотиви й установки, що втілюються у поведінці підлітка, тобто вона дає змогу неповнолітньому вести нормальний спосіб життя, при цьому свідомо й ефективно виконувати різні соціальні ролі.

Науковець Ю. Клочан в дослідженні проблеми соціальної адаптації учнів ПТНЗ визначила критерії, керуючись психологічними й соціальними особливостями розвитку учнів та соціально-педагогічним підходом, яким передбачено розвиток соціальності соціальних суб'єктів у процесі їхньої адаптації. Як критерії ефективності процесу соціальної адаптації автор виокремила: ціннісний, що передбачає засвоєння учнями соціально-професійних та загально-соціальних цінностей; якості особистості – в особистості необхідно розвивати соціальну активність та соціальну відповідальність, оскільки вони сприяють позитивному освоєнню у новому соціальному середовищі; поведінковий, який відображає засвоєні учнем цінності та соціальні якості у поведінці; самоставлення, оскільки оптимізація таких якостей, як самоповага, невисока аутосимпатія, виражений самоінтерес, сприятиме соціальній адаптації учнів, адже від того, як людина ставиться до себе та чого чекає від інших, залежить розвиток її самосвідомості та прагнення завоювати цінності [2, с. 10–11].

Науковець А. Аніщенко, досліджуючи проблему соціалізації старшокласників, визначила критерії соціальності, до яких можна віднести: 1) соціальну активність, показниками якої є мотивація, ініціативність, цілеспрямованість, участь у соціальній діяльності; 2) соціальну відповідальність як контроль своєї поведінки, усвідомлення обов'язку, дотримання прийняття норм і правил, готовність відповідати за свої вчинки; 3) толерантність,

показниками якої є толерантне ставлення до навколишнього світу, повага, сприйняття інших культур, форм вираження й прояву індивідуальності [1, с. 11].

А. Суханова критеріями ефективності процесу соціально-педагогічної реабілітації підлітків визначає розвиток соціальних цінностей (засвоєння підлітками родинних, громадських, державних цінностей); соціальних якостей (соціальна активність, соціальна відповідальність, толерантність, милосердя, альтруїзм щодо життя, прийняття норм і правил поведінки притулку); просоціальної поведінки (налагодження взаємовідносин із соціальним оточенням, участь у житті закладу та у дозвільних заходах, дотримання здорового способу життя) [7].

Отже, проведений аналіз соціально-педагогічної літератури щодо дослідження критеріїв оцінювання результату соціально-виховного процесу в залежності від предмета вивчення дає змогу стверджувати, що в соціальній педагогіці критеріями є соціальні цінності (державні, громадські, родинні), соціальні якості (соціальна активність й відповідальність, толерантність) та соціальна поведінка (участь у суспільно-корисній діяльності, дотримання здорового способу життя тощо). Зважаючи на предмет нашого дослідження та психологічні й соціальні особливості розвитку дітей, які опинилися в СЖО, доходимо висновку, що ефективність процесу формування соціальної суб'єктності неповнолітніх залежить від рівня соціальності підлітка, тобто сформованості соціальних якостей, від яких залежить його життєва позиція, розвиток соціальних якостей та просоціальної поведінки.

Складність оцінки рівня сформованості соціальної суб'єктності полягала в тому, що вона не знаходить самостійного прояву в діяльності, а є комплексною якістю, яка включає сформовані цінності, соціальні якості та власне активність в суспільно-корисній діяльності.

На основі вищезазначеного визначаємо такі критерії і показники сформованості соціальної суб'єктності підлітків, що опинилися в СЖО: мотиваційно-ціннісний, особистісний та когнітивно-поведінковий критерії, до кожного з яких були визначені показники відповідно до високого, середнього та низького рівнів сформованості соціальної суб'єктності. Залежно від прояву сукупності виокремлених показників узагальнено характеристику рівнів сформованості соціальної суб'єктності підлітків, що опинилися в СЖО.

1) Високий рівень характеризується стійкою сформованістю мотивації на досягнення успіху до зміни поведінки та подолання СЖО;

активною участю у подоланні СЖО; розвиненістю таких соціальних якостей, як ініціативність, соціальна активність, соціальна відповідальність; визнанням та усвідомленням соціальних цінностей; активною участю у суспільно-корисній діяльності; сформованою здатністю до самоконтролю та саморегуляції власної поведінки, що виявляється у ціннісному ставленні до власної особистості та оточуючих, в адекватних взаємовідносинах із соціальним оточенням; прагненням до співробітництва у діяльності, дотриманням правил поведінки та здорового способу життя.

2) Середній рівень характеризується невизначеним ставленням до зміни поведінки та подолання СЖО, тобто людина бере участь у вирішенні ситуації, проте не проявляє наполегливості, при цьому існує тенденція до мотивації досягнення успіху; нестійким визнанням соціальних цінностей. Участь у суспільно-корисній діяльності ситуативна або пасивна, при цьому ініціативність, соціальну активність та соціальну відповідальність проявляє епізодично. Неповнолітній розуміє, як поводитися у суспільстві, проте іноді веде себе некеровано, має періодичні труднощі у взаємовідносинах із соціальним оточенням. Спостерігається тенденція до зменшення проявів небезпечної поведінки, проте стійкого дотримання здорового способу життя немає.

3) Низький рівень характеризується несформованою мотивацією на досягнення успіху, зміну поведінки та подолання СЖО, отже, людина очікує, щоб ситуація вирішилась без її участі; невизнанням та неусвідомленням соціальних цінностей. Участь у суспільно-корисній діяльності за власним бажанням не бере, тому рідко проявляє ініціативність, соціальну активність, соціальну відповідальність й частіше очікує доручень. Внутрішній контроль недостатньо сформований, тому має проблеми у взаємовідносинах із соціальним оточенням, не розуміє, як поводитись у суспільстві, недотримується правил поведінки, веде асоціальний спосіб життя.

Для діагностування рівнів сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх використовувались пасивні й активні емпіричні методи: спостереження, опитувальники, тестування, експертні оцінки, бесіди, інтерв'ю, аналіз результатів діяльності, а також спеціально підібраний комплекс діагностичних методик, адаптованих до мети дослідження.

З метою визначення рівня мотиваційно-ціннісного критерію щодо визнання та усвідомлення цінностей, сформованості мотивації на досягнення успіху та подолання СЖО використовували експрес-діагностику соціальних цінностей особистості Н. Фе-

тискіна та опитувальник А. Реана «Мотивація успіху і страх невдач». Для визначення рівня сформованості за особистісним критерієм застосовували методику «Стильова саморегуляція поведінки людини» В. Моросанової та тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонт'єва. Оскільки когнітивно-поведінковий критерій передбачає безпосередню участь неповнолітнього в суспільно-корисній діяльності, то з метою визначення рівня за цим критерієм використовували емпіричні методики, провідними серед яких були спостереження за дитиною і її поведінкою, метод експертних оцінок.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, узагальнивши досвід науковців щодо визначення особливостей соціальної суб'єктності як особистісної характеристики, взявши до уваги специфіку соціальної суб'єктності підлітків, що опинилися в СЖО, ми теоретично обґрунтували критеріально-діагностичну базу для визначення рівнів сформованості соціальної суб'єктності неповнолітніх в СЖО для використання в експериментальній частині дослідження для з'ясування змін під час упровадження розробленої програми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аніщенко А. Педагогічні умови соціалізації старшокласників у територіальній громаді : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / А. Аніщенко ; Луган. нац. ун-т імені Т. Шевченка. – Луганськ, 2010. – 20 с.
2. Клочан Ю. Педагогічні умови соціальної адаптації учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Ю. Клочан ; Луган. нац. ун-т імені Т. Шевченка. – Луганськ, 2009. – 20 с.
3. Моніторинг в соціальній роботі. – К. : Главник, 2006. – 144с.
4. Окушко Т. Соціально-педагогічні умови корекції девіантної поведінки підлітків у позашкільних навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Т. Окушко ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2009. – 19 с.
5. Рассказова О. Теорія та практика розвитку соціальності учнів в умовах інклюзивної освіти : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. Рассказова ; Луган. нац. ун-т імені Т. Шевченка. – Луганськ, 2014. – 44 с.
6. Сосюра М. Взаємодія соціальних служб з розвитку соціальної суб'єктності неповнолітніх в центрах реабілітації / М. Сосюра // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : матер. міжнар. наук. конф. (26–27 листопада 2015 р.) / відп. за випуск Н. Кушнарєнко. – Х. : ХДАК, 2015. – С. 101.
7. Суханова А. Критерії ефективності процесу соціально-педагогічної реабілітації безпритульних підлітків / А. Суханова // Вісник Харківської державної академії культури. – 2012. – Вип. 36. – С. 287–293.